TAYYORLOV GURUHI YOSHDAGI BOLALARDA NUTQ MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Sharipova G.S.
Pedagogika fanlari boyicha falsafa fanlari doktori
Alfraganus universiteti professori v.b. PhD

Xidirova Dilrabo Xaydaraliyevna
Toshkent kimyo xalqaro universiteti magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.20064161

Annotatsiya. Mazkur maqolada tayyorlov guruhi yoshidagi bolalarda nutq madaniyatini rivojlantirishning nazariy asoslari pedagogik va psixologik yondashuvlar nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Nutq madaniyatining tarkibiy komponentlari, maktabgacha yoshdagi bolalarda til kompetensiyasining shakllanish bosqichlari hamda tarbiyaviy jarayonda tarbiyachi va ta'lim muhitining roli yoritiladi. Shuningdek, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlarning nutq rivojiga ta'siri ilmiy asosda ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari nutq madaniyatini rivojlantirishda kompleks va tizimli yondashuv zarurligini ko'rsatadi.
Kalit so'zlar: nutq madaniyati, tayyorlov guruhi, maktabgacha ta'lim, kommunikativ kompetensiya, lingvodidaktika, nutq rivoji, pedagogik yondashuv, bolalar psixologiyasi, interfaol metodlar, til kompetensiyasi.

Аннотация. В данной статье анализируются теоретические основы развития речевой культуры у детей подготовительной группы с точки зрения педагогического и психологического подходов. Выделены структурные компоненты речевой культуры, этапы формирования языковой компетенции у детей дошкольного возраста, а также роль воспитателя и образовательной среды в образовательном процессе. Также на научной основе рассмотрено влияние современных педагогических технологий и интерактивных методов на развитие речи. Результаты исследования указывают на необходимость комплексного и системного подхода к развитию речевой культуры.
Ключевые слова: речевая культура, подготовительная группа, дошкольное образование, коммуникативная компетенция, лингвистическая дидактика, развитие речи, педагогический подход, детская психология, интерактивные методы, языковая компетенция.

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations of the development of speech culture in children of the preparatory group from the point of view of pedagogical and psychological approaches. The structural components of speech culture, the stages of formation of language competence in preschool children, and the role of the educator and educational environment in the educational process are highlighted. Also, the impact of modern pedagogical technologies and interactive methods on speech development is considered on a scientific basis. The results of the study indicate the need for a comprehensive and systematic approach to the development of speech culture.
Key words: speech culture, preparatory group, preschool education, communicative competence, linguistic didactics, speech development, pedagogical approach, child psychology, interactive methods, language competence.

Kirish. Maktabgacha ta'lim tizimi shaxsning intellektual, ijtimoiy va nutqiy rivojlanishida hal qiluvchi bosqichlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, tayyorlov guruhi yoshidagi bolalar (6–7

yosh) uchun nutq madaniyatini rivojlantirish ularning keyingi maktab ta’limiga muvaffaqiyatli moslashishida asosiy omillardan biri bo‘lib xizmat qiladi. Nutq faqat muloqot vositasi emas, balki fikrlash, idrok etish, tasavvur qilish va ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishning ham muhim psixologik instrumentidir. Bugungi kunda global ta’lim tizimida “kommunikativ kompetensiya” tushunchasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu kompetensiya bolaning to‘g‘ri, aniq, mantiqiy va ifodali nutq tuzish qobiliyatini, shuningdek, turli kommunikativ vaziyatlarda o‘z fikrini erkin ifoda eta olish malakasini o‘z ichiga oladi. Shu nuqtayi nazardan, maktabgacha ta’lim bosqichida nutq madaniyatini shakllantirish ta’lim jarayonining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida qaraladi. Tayyorlov guruhi yoshidagi bolalarda nutq rivoji murakkab psixologik-pedagogik jarayon bo‘lib, u bir nechta omillar bilan belgilanadi. Bular orasida bolaning biologik rivojlanish darajasi, ijtimoiy muhit, oilaviy tarbiya, tarbiyachi bilan muloqot sifati hamda ta’lim muassasasidagi pedagogik sharoitlar muhim o‘rin tutadi. L.S. Vygotskiy ta’kidlaganidek, nutq ijtimoiy muhitda shakllanadi va keyinchalik bolaning ichki psixik faoliyatining asosiy vositasiga aylanadi. So‘nggi yillarda maktabgacha ta’lim sohasida olib borilayotgan islohotlar nutq rivojiga alohida e’tibor qaratilishini taqozo etmoqda. Chunki nutqi rivojlangan bola nafaqat o‘z fikrini erkin ifoda eta oladi, balki mantiqiy fikrlash, tahlil qilish va muammolarni hal etish qobiliyatiga ham ega bo‘ladi. Shu sababli nutq madaniyatini shakllantirish jarayoni faqat til o‘rgatish emas, balki bolaning umumiy rivojlanish jarayonining ajralmas qismi sifatida qaraladi. Nutq madaniyatini rivojlantirishda pedagogik jarayonning to‘g‘ri tashkil etilishi alohida ahamiyatga ega. Tarbiyachi nutqning namunaviy modeli sifatida bolalar uchun asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi. Uning nutqi ifodali, grammatik jihatdan to‘g‘ri va mantiqan izchil bo‘lishi bolalarda to‘g‘ri nutq ko‘nikmalarining shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Bundan tashqari, o‘yin faoliyati, ertaklar, suhbatlar, dramatizatsiya va interfaol mashg‘ulotlar bolalarda nutq faolligini oshiruvchi muhim pedagogik vositalar hisoblanadi. Shu bilan birga, zamonaviy pedagogik yondashuvlar va raqamli texnologiyalar maktabgacha ta’lim jarayoniga keng kirib kelmoqda. Multimediya vositalari, interfaol platformalar va vizual materiallar bolalarda so‘z boyligini kengaytirish, talaffuzni yaxshilash va nutqiy faollikni oshirishga xizmat qilmoqda. Biroq ushbu vositalar an’anaviy pedagogik muloqotni to‘liq almashtirmasdan, balki uni qo‘llab-quvvatlovchi yordamchi omil sifatida qaralishi lozim. Mazkur maqolada tayyorlov guruhi yoshidagi bolalarda nutq madaniyatini rivojlantirishning nazariy asoslari, psixologik-pedagogik yondashuvlar, lingvodidaktik tamoyillar hamda zamonaviy ta’lim texnologiyalarining roli ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Shu orqali nutq madaniyatini shakllantirish jarayonini samarali tashkil etish bo‘yicha nazariy xulosalar ishlab chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili. Tayyorlov guruhi yoshidagi bolalarda nutq madaniyatini rivojlantirish muammosi pedagogika, psixologiya, lingvistika va lingvodidaktika fanlarining kesishgan nuqtasida joylashgan murakkab ilmiy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu soha bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar nutqning shakllanishi, uning psixologik asoslari hamda pedagogik shart-sharoitlar ta’sirini kompleks tarzda o‘rganishga qaratilgan.

Nutq va tafakkur o‘zaro bog‘liqligi bo‘yicha nazariy qarashlar. Ilmiy adabiyotlarda nutq rivojlanishining nazariy asoslari L.S. Vygotskiy, A.R. Luriya, J. Piaget kabi olimlarning konsepsiyalari bilan chambarchas bog‘liq. Vygotskiy nutqni ijtimoiy muhit mahsuli sifatida talqin qilib, bolaning nutqi kattalar bilan muloqot jarayonida shakllanishini asoslab bergan. Uning “yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasiga ko‘ra, bola mustaqil bajara olmaydigan nutqiy vazifalarni kattalar yordamida bajarish orqali rivojlanadi. A.R. Luriya esa nutqning neyropsixologik asoslarini o‘rganib, nutq markaziy asab tizimi faoliyati bilan bevosita bog‘liqligini ta’kidlaydi. J. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasida esa nutq bolaning aqliy rivojlanish bosqichlari bilan parallel ravishda shakllanishi ko‘rsatiladi.

Maktabgacha yoshdagi nutq rivoji bo‘yicha ilmiy tadqiqotlar. Maktabgacha ta’lim sohasidagi tadqiqotlarda F.R. Qodirova, Sh.S. Abdullayeva, M.M. Mirzayev va boshqa mahalliy

olimlar bolalarda nutqni rivojlantirish metodikasi, lug‘at boyligini oshirish, grammatik tuzilmani shakllantirish hamda kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirish masalalarini keng yoritgan. Ularning ishlari shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq rivoji quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi: fonetik to‘g‘rilik (talaffuzni shakllantirish), leksik boyitish (so‘z boyligini kengaytirish), grammatik to‘g‘rilik (gap tuzish qoidalari), bog‘langan nutqni rivojlantirish.

Xalqaro ilmiy yondashuvlar. UNESCO, OECD va UNICEF tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda erta bolalik davridagi til rivoji bolaning keyingi akademik muvaffaqiyatiga bevosita ta’sir qilishi ta’kidlanadi. Xususan, OECD (2019) hisobotida kommunikativ kompetensiya 21-asr ko‘nikmalarining asosiy komponenti sifatida ko‘rsatilgan. Xalqaro lingvodidaktikada kommunikativ yondashuv asosiy o‘rin tutadi. Bu yondashuvga ko‘ra, til o‘rganish jarayoni real muloqot vaziyatlariga asoslanishi kerak. Bu esa bolalarda tabiiy nutq rivojlanishini ta’minlaydi.

Pedagogik texnologiyalar va metodik yondashuvlar

Zamonaviy pedagogik adabiyotlarda nutq rivojlanishiga ta’sir etuvchi metodlar sifatida quyidagilar ajratiladi:

- o‘yin texnologiyalari;
- interfaol metodlar;
- dramatizatsiya va rolli o‘yinlar;
- vizual va audio vositalardan foydalanish.

Tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, ayniqsa o‘yin faoliyati bolalarda nutqni tabiiy shaklda rivojlantiruvchi eng samarali vosita hisoblanadi. Chunki o‘yin jarayonida bola erkin muloqotga kirishadi va yangi so‘zlarni faol qo‘llaydi.

Raqamli texnologiyalar va zamonaviy yondashuvlar. So‘nggi yillarda raqamli ta’lim resurslarining maktabgacha ta’limga integratsiyasi bo‘yicha ko‘plab tadqiqotlar amalga oshirilgan. Multimedia vositalari, interfaol dasturlar va vizual platformalar bolalarda so‘z boyligini oshirish va talaffuzni yaxshilashga xizmat qilmoqda. Biroq ayrim tadqiqotlarda raqamli vositalarning ortiqcha qo‘llanilishi jonli muloqotni kamaytirishi mumkinligi ham ta’kidlanadi. Shu sababli, zamonaviy adabiyotlarda “muvozanatli yondashuv” konsepsiyasi ilgari suriladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tayyorlov guruhi yoshidagi bolalarda nutq madaniyatini rivojlantirish: psixologik rivojlanish qonuniyatlariga, pedagogik sharoitlarga, ijtimoiy muloqot sifatiga, zamonaviy ta’lim texnologiyalariga bevosita bog‘liq. Shuningdek, mavjud ilmiy ishlar nutq rivojini kompleks va tizimli yondashuv asosida tashkil etish zarurligini tasdiqlaydi. Nutq madaniyati nafaqat til o‘rgatish jarayoni, balki bolaning umumiy shaxsiy rivojlanishining ajralmas qismi sifatida qaralishi lozim.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur ilmiy tadqiqot “Tayyorlov guruhi yoshidagi bolalarda nutq madaniyatini rivojlantirishning nazariy asoslari” mavzusini kompleks pedagogik va psixologik yondashuvlar asosida o‘rganishga yo‘naltirilgan. Tadqiqotning metodologik bazasi maktabgacha ta’lim jarayonida nutq rivojlanishining ilmiy asoslarini aniqlash, mavjud pedagogik yondashuvlarni tahlil qilish hamda samarali metodlarni asoslashga qaratilgan.

Tadqiqotda quyidagi nazariy yondashuvlar asos qilib olindi:

- tizimli yondashuv – nutq madaniyatini yaxlit pedagogik tizim sifatida o‘rganish;
- shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv – har bir bolaning individual nutq rivojlanish xususiyatlarini hisobga olish;
- kommunikativ yondashuv – nutqni real muloqot jarayonida shakllantirish;
- faoliyatga asoslangan yondashuv – nutq rivojini o‘yin va amaliy faoliyat bilan bog‘lash.

Nazariy tadqiqot metodlari. Tadqiqot jarayonida quyidagi nazariy metodlardan foydalanildi:

- ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish – pedagogika, psixologiya va lingvodidaktika bo‘yicha manbalarni o‘rganish;

- qiyosiy tahlil – mahalliy va xorijiy ilmiy yondashuvlarni solishtirish;
- sintez va umumlashtirish – olingan natijalarni yagona nazariy tizimga keltirish;
- induksiya va deduksiya – umumiy nazariy xulosalardan amaliy natijalarga va aksincha o‘tish.

Garchi tadqiqot nazariy xarakterga ega bo‘lsa-da, maktabgacha ta’lim jarayonidagi amaliy kuzatuvlar ham metodologik asos sifatida inobatga olindi. Bunda: bolalar nutq faoliyatini kuzatish, tarbiyachi va bola o‘rtasidagi muloqotni tahlil qilish, nutq mashg‘ulotlarining samaradorligini baholash kabi elementlar ko‘rib chiqildi.

Pedagogik kuzatuv Metodi. Tayyorlov guruhi mashg‘ulotlarida bolalarning nutqiy faolligi, so‘z boyligi, grammatik to‘g‘riligi va muloqotga kirishish darajasi kuzatildi. Kuzatuv jarayoni tabiiy pedagogik muhitda amalga oshirilib, bolalarning sun’iy emas, real faoliyati tahlil qilindi.

Tahlil va baholash metodlari. Olingan nazariy va empirik ma’lumotlar quyidagi usullar orqali tahlil qilindi:

- sifatli (qualitative) tahlil – nutq rivojiga ta’sir etuvchi omillarni mazmunan o‘rganish;
- mantiqiy tahlil – pedagogik jarayonlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash;
- tizimlashtirish – nutq rivojlanish bosqichlarini tartibga solish.

Tadqiqot pedagogika va psixologiya fanlarining klassik va zamonaviy nazariyalariga tayanadi. Xususan, L.S. Vygotskiy, A.R. Luriya, J. Piaget hamda mahalliy olimlarning ilmiy qarashlari metodologik asos sifatida qo‘llanildi. Shuningdek, UNESCO va OECD kabi xalqaro tashkilotlar tavsiyalari ham inobatga olindi. Mazkur tadqiqotda qo‘llanilgan kompleks metodlar tayyorlov guruhi yoshidagi bolalarda nutq madaniyatini rivojlantirish jarayonini ko‘p qirrali o‘rganish imkonini berdi. Natijada nutq madaniyati faqat til ko‘nikmasi emas, balki psixologik rivojlanish, ijtimoiy muloqot va pedagogik muhit bilan chambarchas bog‘liq murakkab jarayon ekani aniqlandi.

Muhokama. Tayyorlov guruhi yoshidagi bolalarda nutq madaniyatini rivojlantirish muammosi maktabgacha ta’lim tizimining eng muhim va murakkab yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. O‘tkazilgan nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, nutq madaniyati shakllanishi bir martalik pedagogik jarayon emas, balki biologik, psixologik, ijtimoiy va pedagogik omillar o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga keladigan uzluksiz rivojlanish jarayonidir.

Nutq madaniyatining ko‘p omilli tabiati. Muhokama natijalariga ko‘ra, bolalarda nutq madaniyati shakllanishi quyidagi omillarga bevosita bog‘liq: oilaviy nutq muhiti sifati, tarbiyachi nutqining namunaviyligi, tengdoshlar bilan muloqot darajasi, ta’lim muassasasidagi pedagogik sharoitlar. Ayniqsa, oilaviy muhit bolaning ilk nutqiy tajribasini belgilab beradi. Agar bola boy va to‘g‘ri nutqiy muhitda o‘smasa, keyingi pedagogik jarayonlarda ham nutq rivoji sekinlashishi mumkin.

Psixologik yondashuvlar va ularning ahamiyati. Vygotskiy nazariyasiga asoslanib, nutq ijtimoiy muloqot jarayonida shakllanishi va keyinchalik ichki nutqqa aylanishi muhim ilmiy asos sifatida tasdiqlandi. Muhokama shuni ko‘rsatadiki, bola kattalar bilan faol muloqot qilgan sari uning nutqiy imkoniyatlari kengayadi. Bundan tashqari, Luriya tadqiqotlari nutqning neyropsixologik asoslari mavjudligini ko‘rsatadi. Bu esa nutq rivojlanishi faqat pedagogik emas, balki biologik asosga ham ega ekanini anglatadi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, tayyorlov guruhi bolalarida nutq rivojini ta’minlashda tarbiyachining roli hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tarbiyachi: to‘g‘ri va ifodali nutq namunasini ko‘rsatishi, bolalarni faol muloqotga jalb etishi, individual yondashuvni qo‘llashi, o‘yin va interfaol metodlardan foydalanishi lozim. Ayniqsa, o‘yin faoliyati bolalarda nutqni tabiiy shaklda rivojlantiruvchi eng samarali vosita sifatida baholandi.

Zamonaviy texnologiyalarning ta’siri. Muhokama jarayonida aniqlanishicha, multimedia va raqamli ta’lim vositalari bolalarning so‘z boyligini oshirishga, talaffuzni yaxshilashga va qiziqishni kuchaytirishga yordam beradi. Biroq ularning ortiqcha qo‘llanilishi jonli muloqotning kamayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, zamonaviy pedagogikada “texnologiya + jonli

muloqot” muvozanati eng to‘g‘ri yondashuv sifatida qaraladi. Muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, nutq madaniyati kommunikativ kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. Bola nafaqat so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilishi, balki mantiqiy fikr bildirish, suhbatni davom ettirish va ijtimoiy vaziyatga mos nutq ishlatishni ham o‘rganishi zarur.

Tadqiqot jarayonida quyidagi muammolar aniqlandi: ayrim bolalarda lug‘at boyligining cheklanganligi, nutqdagi grammatik xatolar, passiv nutq faolligi, oilaviy muhitdagi nutq sifatining pastligi. Bu holatlar nutq rivojini sekinlashtiruvchi asosiy omillar sifatida baholandi. Umuman olganda, tayyorlov guruhi yoshidagi bolalarda nutq madaniyatini rivojlantirish murakkab, ko‘p bosqichli va ko‘p omilli pedagogik jarayon hisoblanadi. Eng samarali natijalarga erishish uchun pedagogik jarayonni tizimli tashkil etish, oilaviy va ta’lim muhitini uyg‘unlashtirish hamda zamonaviy va an’anaviy metodlarni muvozanatli qo‘llash zarur. Nutq madaniyati bolaning umumiy shaxsiy rivojlanishining asosiy komponenti bo‘lib, uning kelajakdagi ta’lim muvaffaqiyatini belgilab beradi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot tayyorlov guruhi yoshidagi bolalarda nutq madaniyatini rivojlantirishning nazariy asoslarini kompleks tahlil qilishga qaratildi. O‘rganish natijalari shuni ko‘rsatadiki, nutq madaniyati maktabgacha ta’lim jarayonida shakllanadigan murakkab psixologik-pedagogik hodisa bo‘lib, u bolaning kognitiv, emotsional va ijtimoiy rivojlanishi bilan uzviy bog‘liqdir. Tadqiqot davomida nutq madaniyatining asosiy tarkibiy qismlari — fonetik, leksik, grammatik va kommunikativ komponentlar — bosqichma-bosqich shakllanishi aniqlangan. Ayniqsa, tayyorlov guruhi yoshida nutqning to‘g‘ri talaffuz, so‘z boyligini kengaytirish va bog‘langan nutqni rivojlantirish asosiy pedagogik vazifalar sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, nutq rivojlanishiga ta’sir etuvchi asosiy omillar quyidagilardan iborat: oilaviy nutq muhiti sifati, tarbiyachining nutq namunasi va pedagogik mahorati, o‘yin faoliyati va interfaol metodlardan foydalanish, ijtimoiy muloqot imkoniyatlari, zamonaviy ta’lim texnologiyalarining qo‘llanilishi. Shuningdek, tadqiqot natijalari Vygotskiy va Luriya kabi olimlarning nazariy qarashlari bilan uyg‘un holda nutqning ijtimoiy muhitda shakllanishini tasdiqlaydi. Zamonaviy yondashuvlar esa kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishni ta’limning asosiy maqsadlaridan biri sifatida belgilaydi. Umuman olganda, nutq madaniyatini samarali rivojlantirish uchun pedagogik jarayonni tizimli tashkil etish, individual yondashuvni kuchaytirish hamda an’anaviy va zamonaviy metodlarni uyg‘unlashtirish zarur. Bu esa bolalarning keyingi ta’lim bosqichiga muvaffaqiyatli tayyorlanishini ta’minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qodirova F.R. *Maktabgacha ta’lim metodikasi*. Toshkent, 2018.
2. Abdullayeva Sh.S. *Bolalar nutqini rivojlantirish metodikasi*. Toshkent, 2020.
3. Mirzayev M.M. *Pedagogika asoslari*. Toshkent, 2017.
4. UNESCO (2021). *Early Childhood Care and Education Report*.
5. OECD (2019). *Starting Strong V: Transitions from Early Childhood Education to School*.
6. UNICEF (2020). *Early Childhood Development: Global Framework*.